

Jacek Bonarek <https://orcid.org/0000-0001-9237-922X>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Filia w Piotrkowie Trybunalskim

e-mail: jacek.bonarek@ujk.edu.pl

Jan Tzimiskes i heretycy osadnicy w okolicach Filipopola. Zarys problemu

John Tzimiskes and heretical settlers
in the vicinity of Philippopolis. Outline of the problem

Abstrakt

Anna Komnena, Jan Skylitzes, Jan Zonaras wspominają o przesiedleniu heretyków ze Wschodu, najprawdopodobniej paulicjan, za panowania Jana I Tzimiskesa w okolice Filipopola. Została im tam powierzona służba wojskowa. Przesiedlenia te związane były z kampaniami cesarza Tzimiskesa, a następnie też Bazylego II na terenach Syrii i Armenii.

Wspomniani w źródłach heretycy (paulicjanie) na stałe związali się z Filipopolem i okolicznymi ziemiami, zachowując swoje umiejętności militarne. W XI w. oraz w pierwszych dekadach XII w. z pewnością byli wykorzystywani do walki z koczownikami spoza Dunaju (Pieczyngowie, Kumani-Połowcy).

Jest też prawdopodobnym, że heretycy przesiedleńcy za panowania Jana Tzimiskesa mieli za zadanie strzec ziem bizantyńskich przed zagrożeniem z zachodu, z terenów bułgarskich, na których z wolna kształtowało się centrum nowego, potężnego państwa Samuela.

Abstract

Anna Komnene, John Skylitzes and Joannes Zonaras mention the resettlement of heretics from the East, most likely the Paulicians, to the vicinity of Philippopolis during the reign of John I Tzimiskes. They were entrusted with military service there. These resettlements were related to the campaigns of Emperor Tzimiskes, and then Basil II in the territories of Syria and Armenia.

The heretics (Paulicians) referred to in the sources became permanently connected with Philippopolis and the surrounding lands, retaining their military skills. In the 11th century and in the first decades of the 12th century, they were most probably used in fighting nomads from outside the Danube region (Pechenegs, Cumans-Polovtsians).

It is also possible that during the reign of John Tzimiskes, the heretical resettled migrants had the task of protecting the Byzantine lands against the threat from the west, from the Bulgarian territories, where the centre of Samuel's new, powerful state was slowly forming.

Słowa kluczowe: Jan I Tzimiskes, paulicjanie, Bułgaria, Bizancjum, Filipopol
Keywords: John I Tzimiskes, Paulicians, Bulgaria, Byzantium, Philippopolis

W księdze XIV swej *Aleksjady* Anna Komnena, omawiając wydarzenia związane z wyprawą Kumanów na ziemie bizantyńskie w roku 1114¹, poświęca sporo miejsca i uwagi miastu Filipopola w Tracji. Bizantyńska uczona podkreśla, że miasto to podzielili pomiędzy siebie Armeńczycy, bogomiłowie oraz znienawidzeni przez Boga paulicjanie².

Wspomniani paulicjanie, którzy w końcu XI stulecia władali jako tyrani umocnionymi miastami i twierdzami na Bałkanach³ – zgodnie z przekazami

¹ Annae Comnenae *Alexias*, ed. D.R. Reinsch, A. Kambylis, t. I, Berlin-New York 2001, s. 454 (dalej: Anna Komnena). W trakcie wspomnianego najazdu Kumanie operowali w zachodniej części temu Paradunawon oraz w części temu Bułgarii, podczas działań wymierzonych w koczowników cesarz Aleksy miał przejść na północ od Dunaju; np.: P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIIe siècles*, Bucarest 1978, s. 59-61; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge 2006, s. 312; A. Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Leiden-Boston 2013, s. 144.

² Anna Komnena, s. 454-455; też: A. Данчева-Василева, *Арменското присъствие в Пловдив през Средновековието (VIII-XIII в.)*, „Исторически преглед” 1999, т. 55, № 5-6, s. 120; eadem, *La Commune des Pauliciens à Plovdiv pendant le Moyen Age*, „Bulgarian Historical Review” 2001, т. 29, № 1-2, s. 34.

³ Przykładem może być Lekas, który w 1078 r. starał się stworzyć na Bałkanach niezależne terytorium (Miguel Attaliates, *Historia*, ed. I. Pérez Martin, Madryt 2002, s. 216; *Η Συνέχεια της Χρονογραφίας του Γεωργίου Σχολίτη*, ed. E.T. Tzolakes, Thessalonique 1968, s. 184) czy Traulos działający w 1083 r. (Anna Komnena, s. 174-175); lit. np.: J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, s. 85, 94; A. Данчева-Василева, *Арменското присъствие*, s. 121; eadem, *La Commune des Pauliciens*, s. 34-35; E. Malamut, *Alexis Ier Comnène*, Paris 2007, s. 84, 200; A. Paroń, *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wrocław 2015, s. 409-410; idem, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Leiden-Boston 2021, s. 358-360; *Byzantium in the*

Komnena – mieli zostać niegdyś pokonani przez Jana Tzimiskesa, a następnie przesiedleni z ziem wschodnich: Azji, terenów Armenii oraz ziem nadczarnomorskich do Tracji, właśnie w okolice Filipopola. Anna Komnena wyraźnie podkreśla, że Tzimiskesowi udało się przekształcić walecznych heretyków w lojalnych towarzyszy broni Romejów, mieli oni bowiem chronić Trację przed najazdami Scytów, którzy zgodnie z przekazami Porfirogenetki przekraczali wąwozy Hemosu i płądrowali bizantyńskie posiadłości⁴.

Informacje Anny Komnena potwierdza w pewien sposób również Jan Skylitzes, historyk bizantyński tworzący dzieło zatytułowane *Zarys dziejów* za panowania ojca bizantyńskiej księżniczki, Aleksego I Komnena⁵. W księdze poświęconej panowaniu Jana Tzimiskesa, omawiając konflikt z patriarchą Polyuktosem po zamordowaniu Nikefora II Fokasa oraz warunki ugody, na mocy których głowa kościoła w Konstantynopolu zgodziła się na koronację zabójcy⁶, Jan Skylitzes dodaje informację o braku obsady tronu patriarszego w odzyskanej przez

---

Time of Troubles. The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079), ed. E. McGeer, J.W. Nesbitt, Leiden-Boston 2020, s. 187, przyp. 277.

⁴ Anna Komnena, s. 455-456.

⁵ I. Thurn, *Einleitung*, [w:] *Ioannes Scylitzes Synopsis historion*, ed. I. Thurn, Berlin-Nowy Jork 1973, s. VIII; J. Bonarek, *Romajowie i obcy w Kronice Jana Skylitzesa. Identyfikacja etniczna Bizantyńczyków i ich stosunek do obcych w świetle Kroniki Jana Skylitzesa*, Toruń 2003, s. 16; Jean Skylitzès, *Empereurs de Constantinople*, ed. B. Flusin, J.-Cl. Cheynet, Paris 2003, s. VII; C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2005, s. 89; B. Flusin, *Re-writing history: John Skylitzes' Synopsis historion*, [w:] John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, ed. J. Wortley, J.-Cl. Cheynet, B. Flusin, Cambridge 2010, s. XII, W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, Basingstoke 2013, s. 330-332; aczkolwiek pojawiają się również opinie, że miało to miejsce przed objęciem władzy przez Komnena (W. Seibt, *Ioannes Skylitzes. Zur Person des Chronisten*, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik” 1976, t. 25, s. 84-85).

⁶ *Ioannes Scylitzes Synopsis historion*, ed. I. Thurn, Berlin-New York 1973, s. 286 (dalej: Jan Skylitzes); Na temat zabójstwa oraz relacji patriarcha-Tzimiskes patrz np.: M.J. Leszka, *Rola cesarzowej Teofano w uzurpacjach Nicefora Fokasa (963) i Jana Tzymiskesa (969)*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, pod red. A. Sołtysika, Warszawa 2004, s. 231-235; Б. Крسمановић, Д. Целебичић, *Јован Цимискије и Никуифор II Фока: позадина и мотиви једног убиства с предумишљајем*, „Зборник радова Византолошког института” 2010, т. 47, s. 109-114; J. Bonarek, *Śmierć Nikefora Fokasa w historiografii wschodniej (Stefan z Taronu, Yabia z Antiochii, Mateusz z Edessy, Michał Syryjczyk, Smbat Sparapet, Bar Hebraeus)*, [w:] *Hypomnemata Byzantina. Prace ofiarowane profesorowi Maciejowi Salamonowi*, red. J. Bonarek, S. Turlej, Piotrków Trybunalski 2017, s. 27-38; idem, *Theodora, John I Tzimiskes' wife*, [w:] *Byzantina et Slavica. Studies in Honour of Professor Maciej Salamon*, ed. S. Turlej, M. Stachura, B. J. Kołoczek, A. Izdebski, Kraków 2019, s. 57-58; A. Markopoulos, *Lassassinat de Nicephore Phokas et „la mort des persecuteurs” chez Leon le Diacre*, „Travaux et Mémoires” 2017, т. 21, z. 1, s. 375-384.

Bizancjum Antiochii⁷. Wspomina też, że nowym patriarchą został mianowany tam mnich Teodor⁸, który niegdyś przepowiedział Tzimiskesowi objęcie tronu cesarskiego z zastrzeżeniem, że nie powinien on przedsięwziąć żadnych nagłych działań, lecz czekać na wypełnienie się woli Boga. Teodor wymógł również na cesarzu zobowiązanie do poskromienia pustoszących Wschód manichejczyków oraz do przesiedlenia ich na Zachód i do osadzenia tam na najdalszych pustkowiach. Ze swoich zobowiązań już jako cesarz Jan miał się wywiązać, osiedlając pokonanych w Filipopolu⁹.

Opis zawarty we wspomnianym fragmencie *Zarysu dziejów* o przesiedleniu przez Tzimiksesa heretyków na Zachód został powtórzony przez innego bizantyńskiego historyka doby Komnenów, mianowicie przez Jana Zonarasa¹⁰. W jego dziele także można przeczytać, że Tzimiskes na wezwanie Teodora, który objął swój urząd w Antiochii, poskromił działających na tamtejszych terenach manichejczyków i przesiedlił ich na Zachód, deportując heretyków w okolice Filipopola¹¹. O przesiedleniu paulicjan przez Jana Tzimiksesa Zonaras wspomina ponownie we fragmencie opisującym panowanie Aleksego I Komnena¹².

⁷ Antiochia została zdobyta w roku 969 przez wodzów w służbie Nikefora II Fokasa – Bourtzesa oraz Piotra; Jan Skylitzes, s. 272-273; Leonis Diaconis *Caloënsis Historiae libri decem*, rec. C.B. Hasii, Bonnae 1828, s. 81-83 (dalej Leon Diakon); *Histoire de Yahia ibn Sa'ïd d'Antioche*, ed. I. Kratchovsky, A. Vasiliev, Patrologia Orientalis, t. 18, s. 822-823, 825 (dalej: Yahia I); A. Kaldellis, *Streams of Gold, Rivers of Blood. The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*, Oxford 2017, s. 63.

⁸ Jan Skylitzes, s. 286; V. Grumel, *Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969-1084)*, „Échos d'Orient” 1934, t. 33, nr 174, s. 133-134; K.-P. Todt, *The Patriarchate of Constantinople and the Greek-Orthodox Patriarchates of the East*, [w:] *A Companion to the Patriarchate of Constantinople*, ed. Ch. Gastgeber et alii, Leiden-Boston 2021, s. 134.

⁹ Jan Skylitzes, s. 286; też: A. Данчева-Василева, *Арменското присъствие*, s. 120.

¹⁰ Pełnił on funkcje na dworze cesarkim (protoasekretisa oraz drungariosa tes vigles; Ioannis Zonarae *Epitomae Historiarum libri XVIII*, ed. L. Dindorf, t. I, Lipsk 1868, s. 1; Demetrii Chomateni *Ponemata Diaphora*, ed. G. Prinzing, Berlin-New York 2002, s. 52), by wycofać się z życia publicznego i wstąpić do klasztoru, gdzie stworzył dzieło znane jako *Skrót dziejów*, w którym narrację doprowadził do momentu objęcia tronu przez Jana II Komnena; Д.А. Черноглазов, *Хроника Иоанна Зонары и её источники (IX-XI века)*, „Византийский Временник” 2004, т. 63 (88), s. 137-154; Бондач А.Г., *К вопросу о биографии византийского правоведа-интеллектуала Иоанна Зонары*, „Вестник Тюменского Государственного Университета” 2009, № 7, s. 54-65; W. Treadgold, *The Middle Byzantine*, s. 388-399.

¹¹ Ioannis Zonarae *Epitomae Historiarum*, ed. L. Dindorf, t. IV, Lipsk 1871, s. 92-93 (dalej: Jan Zonaras).

¹² Jan Zonaras, s. 250-251.

Odczytując odpowiednie fragmenty dzieła Jana Skylitzesa, Jana Zonarsa oraz Anny Komneny, można uznać, że uzupełniają się one wzajemnie, podkreślając wielkie zwycięstwo Jana Tzimikesa nad heretyckim wrogiem pustoszącym bizantyńskie wschodnie pogranicze, jednak należy podkreślić, że inne źródła nie wspominają o takowym zagrożeniu. Ów zdolny wódz już jako cesarz kontynuował wprawdzie politykę odzyskiwania bizantyńskich wpływów w Syrii i w Palestynie, jednak główne działania na tym teatrze wojny toczył dopiero po spacyfikowaniu sytuacji na Zachodzie, a dokładnie po rozprawieniu się z zagrożeniem ruskim w latach 970-971¹³ oraz po zawarciu porozumienia z cesarzem Ottonem II¹⁴.

Wyprawy basileus rozpoczął w 972 r. od ataku na Nisibis i Martyropolis¹⁵,

¹³ Najnowsza literatura poświęcona konfliktowi bizantyńsko-ruskiemu w czasach Jana Tzimiskesa to np.: M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo Bułgarskie: polityka – społeczeństwo – gospodarska – kultura 866-971*, Warszawa 2015, s. 189-199; A. Madgearu, *The war of 971 in Bulgaria: a model of conflict resolution for present superpowers*, „Bulgaria Medievalis” 2016, t. 7, s. 373-379; M.J. Leszka, *Bułgarzy wobec wyprawy Jana I Tzimiskesa przeciw Światosławowi, księciu kijowskiemu (971)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 2016, t. 17, z. 2, s. 25-40; idem, *The Bulgarians' attitude towards the 971 expedition of John I Tzimiskes – some remarks*, [w:] *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, ред. А. Николов, София 2018, s. 416-429 (dalej: *Българско царство*); A. Kaldellis, *Streams of Gold*, s. 68-74; J. Bonarek, *Światosław pod Dorostolonem – wódz pokonany?*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2017, t. 18, z. 2, s. 9-21; idem, *Tzimiskes, Svyatoslav and Bulgarians – the winners and the defeated*, [w:] *Българско царство*, s. 430-441; M. Raev, *The textual discrepancies amongst the mediaeval Russian chronicles about the Balkan campaign of Prince Svyatoslav in 971*, [w:] *Българско царство*, s. 442-448.

¹⁴ W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, s. 507-510; В.Д. Балакин, *Творцы Священной Римской империи*, Москва 2004, s. 179-180; J. Shepard, *Western approaches (900-1025)*, [w:] *The Cambridge History of the Byzantine Empire (c. 500-1492)*, ed. J. Shepard, Cambridge 2008, s. 548-549; G.A. Loud, *Southern Italy and the Eastern and Western empires, c. 900-1050*, „Journal of Medieval History” 2012, t. 38, z. 1, s. 8-9; B. Mathias, *Otto der Große – Kaiser und Reich. Eine Biographie*, München 2012, s. 249-250; A.M. Small, *Constantinopolitan Connections. Liutprand of Cremona and Byzantium*, [w:] *From Constantinople to the Frontiers*, ed. N.S.M. Mathieu, Th. Kampianaki, L.M. Bondioli, Leiden-Boston 2016, s. 96; ogólnie na temat relacji patrz: K. Leyser *The Tenth Century in Byzantine-Western Relationship*, [w:] *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh 1973, s. 29-63.

¹⁵ *Histoire de Yahïa ibn Sa'ïd d'Antioche*, ed. I. Kratchovsky et alii, *Patrologia Orientalis*, t. 23, s. 353 (dalej Yahia II); M. Canard, *La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiscès*, „Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves”, 1950, t. 10, s. 99-108; G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1963, s. 246; W. Treadgold, *A History*, s. 307-309; W. Garrod, *The illusion of continuity: Nikephoros Phokas, John Tzimiskes and the eastern border*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 2013, t. 37, z. 1, s. 26; J. Romane,

jednak w następnych latach główną areną walki okazała się być Syria¹⁶, gdzie pozycjom bizantyńskim zagrozili realizujący swe ambicje w regionie Fatymidzi¹⁷. Jan Tzimiskes w tej sytuacji rozpoczął energiczne kontrdziałania¹⁸. Prawdopodobnie w 975 r. cesarz zajął Emesę oraz Baalbek, a następnie zmusił Damaszek do uznania bizantyńskiego zwierzchnictwa¹⁹, później zaś zaatakował miasta palestyńskie, spośród których Romejowie mieli zdobyć Tyberiadeę, Nazaret, Akkę oraz Cezareę²⁰. Tzimiskes nie zdecydował się jednak na szturm Jerozolimy, być może obawiając się przerwania szlaków z terytorium bizantyńskim i zawrócił, zajmując jeszcze Bejrut i Sydon²¹. W ten sposób wydawało się, że ugruntował panowanie bizantyńskie na terenach na południe od Antiochii²².

W kontekście rozważanego problemu i bez względu na zasięg podbojów

---

Byzantium Triumphant: The Military History of the Byzantines, 959-1025, Barnsley 2015, s. 70-71; A. Kaldellis, *Streams of Gold*, s. 77.

¹⁶ Leon Diakon, s. 160-163; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, ed. A. E. Dostourian, New York 1993, s. 28 (dalej: Mateusz z Edessy); Yahia II, s. 353-354; M. Canard, op. cit., s. 100-101; W. Garrood, op. cit., s. 26-27; J. Romane, op. cit., s. 71, 72; patrz też: A. Kaldellis, *Did Ioanne I Tzimiskes campaign in the East in the 974?*, „Byzantion” 2014, t. 84, s. 237-240.

¹⁷ P. A. Sanders, *The Fāṭimid state, 969-1171*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, vol. I: *Islamic Egypt, 640-1515*, ed. C.P. Petry, Cambridge 2008, s. 152; J. Romane, op. cit., s. 72.

¹⁸ Walki Jana Tzimiskesa przeciw Fatymidom w historiografii są określane nawet mianem krucjaty, np.: G. Ostrogorsky, op. cit., s. 246; P.E. Walker, *The “Crusade” of John Tzimiskes in the Light of New Arabic Evidence*, „Byzantion” 1977, t. 47, s. 301-327; К.Ю. Бардола, «Право возврата владений» как основа территориальных претензий Византии в VI-XII вв., „Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник” 2015, вып. 13, s. 63-64.

¹⁹ Yahya II, s. 368-369; Jan Skylitzes, s. 312; G. Ostrogorsky, op. cit., s. 246; P.E. Walker, op. cit., s. 315-318; W. Treadgold, *A History*, s. 511; W. Garrood, op. cit., s. 27; J. Romane, op. cit., s. 72-73.

²⁰ Leon Diakon, s. 165-8; Yahya II, s. 369; G. Ostrogorsky, op. cit., s. 246; R.J.H. Jenkins, op. cit., s. 299; W. Treadgold, *A History*, s. 511; W. Garrood, op. cit., s. 27; J. Romane, op. cit., s. 73.

²¹ G. Ostrogorsky, op. cit., s. 246; P.E. Walker, op. cit., s. 322; W. Treadgold, *A History*, s. 511-512; J. Romane, op. cit., s. 73; por. J. Shepard, op. cit., s. 511-512.

²² Przewagi romejskiego oręża cesarz najdobitniej przedstawił w słynnym liście do króla Aszota III Miłościwego, władcy Armenii, gdzie stwierdzał: *Cała Fenicja, Palestyna i Syria, uwolnione spod jarzma Saracenów, uznały zwierzchnictwo Romejów* (Mateusz z Edessy, s. 29-33; patrz też: G. Ostrogorsky, op. cit., s. 247; W. Treadgold, *A History*, s. 512). W kontekście tego fragmentu źródła oraz całej działalności cesarza należy zgodzić się z istniejącą w historiografii opinią, że nawet jeśli ów list byłby falsyfikatem, to i tak oddawałby prawdę o ówczesnych nastrojach w Bizancjum (J.-Cl. Cheynet, *L'Expansion byzantine durant la dynastie macédonienne (867-1057)*, [w:] *Le Monde byzantine*, t. II: *L'Empire byzantin (641-1204)*, ed. J.-Cl. Cheynet, Paris 2006, s. 35).

bizantyńskich na Bliskim Wschodzie należy jednak zastanowić się nad kwestią, kogo oraz w jakim celu przesiedlał Jan Tzimiskes w trakcie swego panowania. Zarówno Jan Skylitzes, jak i Anna Komnena oraz Jan Zonaras nazywają przesiedleńców manichejczykami, przy czym Porfirogenetka i Zonaras uściślają stwierdzenie, podając, że w okolicach Filippopolis zostali osiedleni przedstawiciele odłamu owej herezji – paulicjanie²³.

Nie można więc żywić wątpliwości, że to właśnie ta grupa została przeniesiona przez Jana Tzimiskesa. Warto nadmienić, że paulicjanie jako ruch i herezja apogeum swych sukcesów osiągnęli w IX w.²⁴, by wraz ze zdobyciem przez Bazylego I Tefrike, stolicy paulicjańskiego państewka na wschodnim pograniczu Bizancjum ulec załamaniu²⁵. Część z heretyków powróciła na rodzinne tereny w Armenii²⁶. W X w. stali się ponownie liczni zwłaszcza w zachodnich terenach Armenii oraz na południu w Syrii, podlegając represjom władz zarów-

²³ Jan Zonaras, s. 250-251; Anna Komnena, s. 455.

²⁴ Na temat herezji paulicjańskiej patrz np.: M. Loos, *Deux contributions à l'histoire des pauliciens, I: À propos des sources grecques reflétant des Pauliciens*, „Byzantinoslavica” 1956, t. 17, s. 19-57; idem, *Deux contributions à l'histoire des pauliciens, II: Origine du nom des Pauliciens*, „Byzantinoslavica” 1957, t. 18, s. 202-217; idem, *Le mouvement paulicien à Byzance*, „Byzantinoslavica” 1963, t. 24, s. 258-286; idem, *Le mouvement paulicien à Byzance*, „Byzantinoslavica” 1964, t. 25, s. 52-68; P. Lemerle, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques*, „Travaux et Mémoires” 1970, t. 5, s. 1-144; M. Janik, *Paulicjanie – przemiana pobożnej wspólnoty w grupę wojowników*, „Studia Historyczne” 2010, t. 53, z. 1, s. 3-23; T. Wolińska, *Sergius, the Paulician Leader, in the Account by Peter of Sicily*, „Studia Ceranea” 2019, t. 9, s. 123-140; eadem, *Paulicjanie w Bizancjum – uciekinierzy i przesiedleńcy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2021, t. 148, z. 2, s. 247-262; C. Dixon, *The Paulicians. Heresy, Persecution and Warfare on the Byzantine Frontier, ca 750-880*, Leiden-Boston 2022.

²⁵ M. Loos, *Le mouvement paulicien* 1964, s. 64-65; P. Lemerle, op. cit., s. 103-108; C. Dixon, op. cit., s. 308-320.

²⁶ Napływ uchodźców na ziemie armeńskie wlał nowe siły w tamtejszy ruch heretycki i przyczynił się do rozwoju innego jego nurtu – tondrakidów; patrz też: А.Г. Иоаннисян, *Движение тондракитов в Армении (IX - XI вв.)*, „Вопросы Истории” 1954, № 10, s. 100-108; К.Н. Юзбашян, *Тондракитское движение в Армении и павликиане*, „Известия АН Армянской ССР. Общественные науки” 1956, вып. 9, s. 31-46; idem, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византии (IX-XI вв.)*, Москва 1988, s. 236-260; Р. Бартикян, *Движение тондракитов в Византии*, „Историко-Филологический Журнал” 1980, № 9 (58), s. 58-68; V. Nersessian, *The Tondrakian Movement: religious movements in the Armenian church from the fourth to the tenth centuries*, London 1987; В. Джурас, *Павликианство и тондракитство: к истории двух ересей*, [w:] *Богословский сборник Православного Свято-Тихоновского богословского института*, ред. протоиерей В. Воробьев, вып. VII, Москва 2001, s. 94-102.

no bizantyńskich, jak i armeńskich. Najprawdopodobniej właśnie z tego grona wywodzili się heretycy przesiedlani przez Jana Tzimiskesa do Tracji, w okolice Filipopola²⁷.

Zgodnie ze słowami Anny Komneny na ziemiach podległych władzy bizantyńskiej wykorzystano wrodzoną wojowniczość przesiedleńców, aby powstrzymać koczowniczych Scytów i zabezpieczać bizantyńskie temy²⁸. Niewątpliwie dla Porfirogenetki sprawa była oczywista – osiedleńcy wokół Filipopola mieli powstrzymywać prących od północy koczowniczych Pieczyngów, którzy już od niemal pół wieku stanowili poważny problem dla bizantyńskiej władzy na południe od Dunaju²⁹. Pytaniem jawi się natomiast kwestia, czy podobny cel, to jest zabezpieczenie szlaków od strony dolnego Dunaju, przyświecał również Janowi I Tzimiskesowi.

Twierdza Filipopol z pewnością stanowiła istotny element w systemie zabezpieczenia bizantyńskich posiadłości, będąc ważną zaporą przed infiltracją w stronę Tracji³⁰, a następnie stolicy państwa, Konstantynopola. Jak już zostało wcześniej podkreślone, w czasach panowania Aleksego I Komnena, którego rządy opisywała jego córka Anna Komnena, głównym zagrożeniem dla Miasta byli koczownicy, natomiast w czasach Jana I Tzimiskesa mogli to być Bułgarzy

---

²⁷ Np. N. Garsoïan, *The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*, The Hague-Paris 1967, s. 147, 150; patrz też: T. Wolińska, *Paulicjanie*, s. 257; jakkolwiek w literaturze pojawiają się także inna lokalizacja (np. B. Джурас, *Павликианство*, s. 96).

²⁸ Anna Komnena, s. 455-456.

²⁹ W końcu lat czterdziestych XI wieku Pieczyngowie – za zgodą władz bizantyńskich – zostali osiedleni na ziemiach dawnej Bułgarii, lecz mimo oczekiwań nie stali się lojalnymi poddanyymi basileusów, podnosząc bunt i przez kolejne dekady absorbując środki finansowe i militarne Konstantynopola; na temat walk bizantyńsko-pieczyńskich patrz np.: J. Dudek, *Pieczęć magistra Jana Kegeny jako wyraz polityki Bizancjum wobec stepowców w połowie XI w.*, [w:] *„Causa creandi”: o pragmatyce źródła historycznego*, (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia), red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2005, s. 327-343; idem, *Ludy tureckie w Cesarstwie Bizantyńskim w latach 1025-1097*, „Balcanica Posnaniensia” 2007, t. XIV, s. 83-124; idem, *Nowa Patzynakia pomiędzy Wschodem i Zachodem. Z zapomnianych dziejów małego ludu*, [w:] *Opuscula archaeologica: opera dedicata in professorem Thaddeum Malinowski*, red. W. Dzieduszycki, Zielona Góra 2007, s. 103-125; J. Bonarek, *Bizancjum w dobie bitwy pod Mantzikert. Znaczenie zagrożenia seldżuckiego w polityce bizantyńskiej w XI wieku*, Kraków 2011, s. 71-94; A. Paroń, *Pieczyngowie*, s. 381-423; idem, *The Pechenegs*, s. 332-337.

³⁰ K. Marinow, *Osadnicy, twierdze, temy. Bizantyńskie działania w celu wzmocnienia granicy z wczesnośredniowieczną Bułgarią, VII-X w.*, „Balcanica Posnaniensia” 2019, t. 26, s. 6-7.

bądź Rusowie³¹, jednakże w roku 971 cesarz podał decyzję o likwidacji i wcieleniu w obręb państwa bizantyńskiego wschodniej części carstwa bułgarskiego, opierając ponownie granice na linii dolnego Dunaju³². W tej sytuacji, po odejściu z terenów naddunajskich sił księcia Świętosława, jedynym realnym zagrożeniem mogły być pozostałości państwa bułgarskiego na Zachodzie³³.

Warto także wspomnieć o wydarzeniu, które wydaje się sugerować, że niezależność zachodniej Bułgarii mogła przetrwać, jeśli nie de iure, to przynajmniej de facto. Jest nim odnotowane w źródłach poselstwo bułgarskie na dworze cesarza Ottona I, który w roku 973 zwołał zjazd w Quedlinburgu³⁴, gdzie pojawili się przedstawiciele z większej części ówczesnych państw. Mieli to być: Mieszko I, Bolesław (albo książę Czech, albo syn Mieszka I), posłowie z Bizancjum (*le-*

³¹ W trakcie działań wojennych roku 970 oddziały ruskie zdobyły miasto, dokonując rzezi jego mieszkańców (A. Данчева-Василева, *Пловдив (Филипопол) в пределите на средновековната българска държава (IX в.-първата половина на XIII в.)*, „Исторически преглед” 1996, т. 52, № 1, s. 14; M.J. Leszka, *Bułgarzy*, s. 26, przyp. 4). Wydarzenia te mogły przyczynić się do osiedlenia w zniszczonym i być może wyludnionym mieście deportowanych ze wschodu (np. S. Fumagali, *L'eresia di pauliciani. Dualismo religio so e ribellione nell'Imperio bizantino*, Milano-Udine 2019, s. 95).

³² Leon Diakon, s.157-158; Jan Skylitzes, s. 310; patrz też: P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000, s. 53-55; M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo Bułgarskie*, s. 197-199; M.J. Leszka, *Bułgarzy*, s. 35-36.

³³ Naturalnie, tradycyjnie przyjmuje się, że początek walk Bizancjum z tzw. państwem Komitopulów należy lokować dopiero w czasach samodzielnego panowania Bazylego II oraz Konstantyna VIII, więc po 976 r. (np. S. Rek, *Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopulów*, „Przegląd Historyczny” 1983, т. 74, z. 2, s. 237-254; P. Stephenson, op. cit., s. 58-59; С. Пириватрич, *Самуилова държава*, Београд 1997, s. 73-92), lecz nie jest to tożsame z faktem braku zagrożenia dla zachodniej flanki państwa bizantyńskiego w latach 971-976.

³⁴ *Annales Altabenses Maiores*, ed. W. von Giesebrecht, E.L.B. von Oelfe, MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum, Hanower 1891, s. 11; *Annales Hildesheimenses*, ed. G. Pertz, MGH III, Hanower 1838, s. 62; *Lamberti Annales Hildesheimenses*, ed. G. Pertz, MGH III, Hanower 1838, s. 63; Thietmari Merseburgensis episcopi *Chronicon*, ed. R. Holtzmann, MGH NS IX, Berlin 1935, s. 76; patrz też: П.Хр. Петров, *Восстание Петра и Бояна в 976 г. и борьба комитопулов с Византией*, „Byzantinobulgarica” 1962, т. I, s. 126; S. Rek, *Powstanie*, s. 246; С. Пириватрич, *Самуилова държава*, s. 69-70; J. Sochacki, *Europejskie tło polityczne poselstwa bułgarskiego do Ottona I w 973 roku*, „Ślupskie Studia Historyczne” 2011, т. 17, s. 31-41; D. Ziemann, *Samuil and the West*, [w:] *Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура. Международна конференция, София 6-8 окт. 2014 г.*, съст. В. Пюзелев, Г. Николов, София 2015, s. 92; V. Търкова-Займова, *Bulgarians by Birth. The Comitopuls, Emperor Samuel and Their Successors According to Historical Sources and the Historiographic Tradition*, Leiden-Boston 2017, s. 154; M.B. Panov, op. cit., s. 70-71.

gati Grecorum), Bułgarii (*Bulgariorum [duo]*), Benewentu, Węgier, Danii oraz Słowian³⁵.

Wprawdzie opisy źródłowe poza literalnym wymienieniem bułgarskich posłów³⁶ nie tłumaczą celu ich przybycia³⁷, to jednak ich obecność w Quedlinburgu można uznać za świadectwo istnienia pewnej niezależności niedookreślonych ziem bułgarskich, obejmujących zachodnie tereny dawnego państwa Symeona i Piotra³⁸. Warto dodać w tym momencie, że armeński historyk Stefan z Taronu³⁹ podaje, że kiedy uzurpator Bardas Skleros przebywał w Bagdadzie, to cesarz Bazyli, wykorzystując czas spokoju na wschodzie, zdecydował się na przesiedlenie części mieszkańców Armenii na ziemie bałkańskie, by tam walczyli z Bułgarami⁴⁰. Informacja ta może wskazywać, że kontynuował on działania zapoczątkowane jeszcze przez Jana Tzimiskesa.

Wydaje się więc wielce prawdopodobnym, że przesiedleńcy ze wschodu mieli strzec za panowania Jana Tzimiskesa ziem bizantyńskich przed zagrożeniem z zachodu, z terenów, które następnie, w krótkim czasie po śmierci cesarza, stały się centrum nowego, wojowniczego państwa Bułgarów. Przeszło ono do historii jako carstwo zachodniobułgarskie bądź carstwo Samuela. Wspomniani w źró-

³⁵ Na temat dyskusji nad wspomnianą liczebnością oraz składem poselstw, patrz np.: S. Rek, *Powstanie*, s. 246; D. Zieman, op. cit., s. 92; patrz też: J. Sochacki, *Europejskie tło*, s. 39-40.

³⁶ *Annales*, s. 11; Thietmar, s. 753

³⁷ W historiografii pojawia się pogląd, że przywódcy niezależnej części Bułgarii zamierzali wykorzystać osobę Ottona I jako pośrednika w negocjacjach z Janem I Tzimiskesem (J. Sochacki, *Europejskie tło*, s. 40). Hipoteza jawi się jako interesująca, ale należy pamiętać, że w roku 973 źródła nie pozwalają w sposób oczywisty i jednoznaczny określić, kto byłby owymi przywódcami. Bizancjum mogło, a nawet musiało, tolerować faktyczną niezależność zachodnich części Bułgarii, natomiast brak świadectw, że owe niezależne ziemie już wówczas wykształciły struktury pozwalające na aspiracje do prowadzenia negocjacji. Natomiast potraktowanie obecności Bułgarów w Quedlinburgu jako próby wzmocnienia pozycji kształtujących się nowych struktur wydaje się jak najbardziej do przyjęcia.

³⁸ И Божилов., *Българският апокалипсис: 976-1018 г.*, [w:] *История на България в три тома*, т. I: *История на средновековна България VII-XIV век*, ред. И. Божилов, В. Гюзелев, София 1999, s. 314.

³⁹ Na temat autora patrz np.: R. T[homson], *Asolik*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, t. I, Oxford 1991, s. 209; T. Greenwood, *Introduction*, [w:] *The Universal History of Stepanos Tarōnec'i*, ed. T. Greenwood, Oksford 2017, s. 2-9 (dalej: Stefan z Taronu).

⁴⁰ Stefan z Taronu, s. 251-252; patrz też: P. Charanis, *The Transfer of Populations as a Policy in the Byzantine Empire*, „Comparative Studies in Society and History” 1961, v. 3/2, s. 146; idem, *The Armenians in Byzantine Empire*, „Byzantinoslavica” 1961, t. 22, s. 199.

dłach paulicjanie na trwale związali się z Filipopolem i okolicznymi ziemiami, zachowując swoje umiejętności wojskowe, dlatego też dla Anny Komneny oczywistym było, że stanowią naturalną siłę do walki z kolejnym zagrożeniem. W końcu XI w. oraz w pierwszych dekadach XII w. byli to koczownicy spoza Dunaju – Pieczyngowie oraz Kumani-Połowcy.

Bibliografia

Annae Comnenae *Alexias*, ed. D.R. Reinsch, A. Kambylis, t. I, Berlin-New York 2001.

Annales Altahenses Maiores, ed. W. von Giesebrecht, E.L.B. von Oelfe, MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannover 1891.

Annales Hildesheimenses, ed. G. Pertz, MGH III, Hanower 1838.

Bonarek J., *Bizancjum w dobie bitwy pod Mantzikert. Znaczenie zagrożenia seldżuckiego w polityce bizantyńskiej w XI wieku*, Kraków 2011.

Bonarek J., *Romajowie i obcy w Kronice Jana Skylitzesa. Identyfikacja etniczna Bizantyńczyków i ich stosunek do obcych w świetle Kroniki Jana Skylitzesa*, Toruń 2003.

Bonarek J., *Śmierć Nikefora Fokasa w historiografii wschodniej (Stefan z Taronu, Yabia z Antiochii, Mateusz z Edessy, Michał Syryjczyk, Smbat Sparapet, Bar Hebraeus)*, [w:] *Hypomnemata Byzantina. Prace ofiarowane profesorowi Maciejowi Salamonowi*, red. J. Bonarek, S. Turlej, Piotrków Trybunalski 2017.

Bonarek J., *Świętosław pod Dorostolonem – wódz pokonany?*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2017, t. 18, z. 2.

Bonarek J., *Theodora, John I Tzimiskes' wife*, [w:] *Byzantina et Slavica. Studies in Honour of Professor Maciej Salamon*, ed. S. Turlej, M. Stachura, B. J. Kołoczek, A. Izdebski, Kraków 2019.

Bonarek J., *Tzimiskes, Svyatoslav and Bulgarians – the winners and the defeated*, [w:] *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, ред. А. Николов, София 2018.

Byzantium in the Time of Troubles. The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079), ed. E. McGeer, J.W. Nesbitt, Leiden-Boston 2020.

Canard M., *La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiscès*, „Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves” 1950, t. 10.

Charanis P., *The Transfer of Populations as a Policy in the Byzantine Empire*, „Comparative Studies in Society and History” 1961, v. 3/2.

Charanis P., *The Armenians in Byzantine Empire*, „Byzantinoslavica” 1961, t. 22.

Cheyne J.-Cl., *L'Expansion byzantine durant la dynastie macédonienne (867-1057)*, [w:] *Le Monde byzantine*, t. II: *L'Empire byzantin (641-1204)*, ed. J.-Cl. Cheynet, Paris 2006.

Cheyne J.-Cl., *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990.

Curta F., *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge 2006.

Dantcheva-Vasileva A., *La Commune des Pauliciens à Ploudiv pendant le Moyen Age*, „Bulgarian Historical Review” 2001, t. 29, № 1-2.

Demetrii Chomateni *Ponemata Diaphora*, ed. G. Prinzing. Berlin-New York 2002.

Diaconu P., *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucarest 1978.

Dixon C., *The Paulicians. Heresy, Persecution and Warfare on the Byzantine Frontier, ca 750-880*, Leiden-Boston 2022.

Dudek J., *Ludy tureckie w Cesarstwie Bizantyńskim w latach 1025-1097*, „Balcanica Posnaniensia” 2007, t. XIV.

Dudek J., *Nowa Patryzjacja pomiędzy Wschodem i Zachodem. Z zapomnianych dziejów małego ludu*, [w:] *Opuscula archaeologica: opera dedicata in professo-rem Thaddeum Malinowski*, red. W. Dzieduszycki, Zielona Góra 2007.

Dudek J., *Pieczęć magistra Jana Kegena jako wyraz polityki Bizancjum wobec stepowców w połowie XI w.*, [w:] „*Causa creandi*”: o pragmatyce źródła historycznego, (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia), red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2005.

Flusin B., *Re-writing history: John Skylitzes' Synopsis historion*, [w:] John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, ed. J. Wortley, J.-Cl. Cheynet, B. Flusin, Cambridge 2010.

Fumagali S., *L'eresia di pauliciani. Dualismo religio so e ribellione nell'Imperio bizantino*, Milano-Udine 2019.

Garrod W., *The illusion of continuity: Nikephoros Phokas, John Tzimiskes and the eastern border*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 2013, t. 37, z. 1.

Garsoïan N., *The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*, The Hague-Paris 1967.

Greenwood T., *Introduction*, [w:] *The Universal History of Stepanos Tarōnec'i*, ed. T. Greenwood, Oksford 2017.

Grumel V., *Le patriarcat et les patriarches d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969-1084)*, „Échos d'Orient” 1934, t. 33, nr 174.

Histoire de Yahîâ ibn Sa'îd d'Antioche, ed. I. Kratchovsky et alii, *Patrologia Orientalis*, t. 23.

Histoire de Yahîâ ibn Sa'îd d'Antioche, ed. I. Kratchovsky, A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, t. 18.

Holmes C., *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2005.

Ioannes Scylitzes *Synopsis historion*, ed. I. Thurn, Berlin-New York 1973.

Ioannis Zonarae *Epitomae Historiarum libri XVIII*, ed. L. Dindorf, t. I, Lipsk 1868.

Ioannis Zonarae *Epitomae Historiarum libri XVIII*, ed. L. Dindorf, t. IV, Lipsk 1871.

Janik M., *Paulicjanie – przemiana pobożnej wspólnoty w grupę wojowników*, „*Studia Historyczne*” 2010, t. 53, z. 1.

Jean Skylitzès, *Empereurs de Constantinople*, ed. B. Flusin, J.-Cl. Cheynet, Paris 2003.

Kaldellis A., *Did Ioanne I Tzimiskes campaign in the East in the 974?*, „*Byzantion*” 2014, t. 84.

Kaldellis A., *Streams of Gold, Rivers of Blood. The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*, Oxford 2017.

Lamberti Annales Hildesheimenses, ed. G. Pertz, MGH III, Hanower 1838.

Lemerle P., *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques*, „*Travaux et Mémoires*” 1970, t. 5.

Leonis Diaconis *Caloënsis Historiae libri decem*, rec. C.B. Hasii, Bonnae 1828.

Leszka M.J., *Bułgarzy wobec wyprawy Jana I Tzymiskesa przeciw Światosławowi, księciu kijowskiemu (971)*, „*Piotrkowskie Zeszyty Historyczne* 2016, t. 17, z. 2.

Leszka M.J., Marinow K., *Carstwo Bułgarskie: polityka – społeczeństwo – gospodarska – kultura 866-971*, Warszawa 2015.

Leszka M.J., *Rola cesarzowej Teofano w uzurpacjach Nicefora Fokasa (963) i Jana Tzymiskesa (969)*, [w:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, pod red. A. Sołtysika, Warszawa 2004.

Leszka M.J., *The Bulgarians' attitude towards the 971 expedition of John I Tzimiskes – some remarks*, [w:] *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, ред. А. Николов, София 2018.

- Leyser K., *The Tenth Century in Byzantine-Western Relationship*, [w:] *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh 1973.
- Loos M., *Deux contributions à l'histoire des pauliciens, I: À propos des sources grecques reflétant des Pauliciens*, „Byzantinoslavica” 1956, t. 17.
- Loos M., *Deux contributions à l'histoire des pauliciens, II: Origine du nom des Pauliciens*, „Byzantinoslavica” 1957, t. 18.
- Loos M., *Le mouvement paulicien à Byzance*, „Byzantinoslavica” 1963, t. 24.
- Loos M., *Le mouvement paulicien à Byzance*, „Byzantinoslavica” 1964, t. 25.
- Loud G.A., *Southern Italy and the Eastern and Western empires, c.900-1050*, „Journal of Medieval History” 2012, t. 38, z. 1.
- Madgearu A., *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Leiden-Boston 2013.
- Madgearu A., *The war of 971 in Bulgaria: a model of conflict resolution for present superpowers*, „Bulgaria Medievalis” 2016, t. 7.
- Malamut E., *Alexis Ier Comnène*, Paris 2007.
- Marinow K., *Osadnicy, twierdze, temy. Bizantyńskie działania w celu wzmocnienia granicy z wczesnośredniowieczną Bułgarią, VII-X w.*, „Balcanica Posnaniensia” 2019, t. 26.
- Markopoulos A., *L'assassinat de Nicephore Phokas et „la mort des persecuteurs” chez Leon le Diacre*, „Travaux et Mémoires” 2017, t. 21, z. 1.
- Mathias B., *Otto der Große – Kaiser und Reich. Eine Biographie*, München 2012.
- Miguel Attaliates, *Historia*, ed. I. Pérez Martin, Madryt 2002.
- Nersessian V., *The Tondrakian Movement: religious movements in the Armenian church from the fourth to the tenth centuries*, London 1987.
- Ostrogorsky G., *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1963.
- Paroń A., *Pieczyngowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wrocław 2015.
- Paroń A., *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Leiden-Boston 2021.
- Raev M., *The textual discrepancies amongst the mediaeval Russian chronicles about the Balkan campaign of Prince Sviatoslav in 971*, [w:] *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, ред. А. Николов, София 2018.
- Rek S., *Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopulów*, „Przegląd Historyczny” 1983, t. 74, z. 2.

Romane J., *Byzantium Triumphant: The Military History of the Byzantines, 959-1025*, Barnsley 2015.

Sanders P.A., *The Fatimid state, 969-1171*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, vol. I: *Islamic Egypt, 640-1515*, ed. C.P. Petry, Cambridge 2008.

Seibt W., *Ioannes Skylitzes. Zur Person des Chronisten*, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik” 1976, t. 25.

Shepard J., *Western approaches (900-1025)*, [w:] *The Cambridge History of the Byzantine Empire (c. 500-1492)*, ed. J. Shepard, Cambridge 2008.

Small A.M., *Constantinopolitan Connections. Liutprand of Cremona and Byzantium*, [w:] *From Constantinople to the Frontiers*, ed. N.S.M. Matheou, Th. Kampianaki, L.M. Bondioli, Leiden-Boston 2016.

Sochacki J., *Europejskie tło polityczne poselstwa bułgarskiego do Ottona I w 973 roku*, „Ślupskie Studia Historyczne” 2011, t. 17.

Stephenson P., *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000.

Tăpkova-Zaimova V., *Bulgarians by Birth. The Comitopuls, Emperor Samuel and Their Successors According to Historical Sources and the Historiographic Tradition*, Brill, Leiden-Boston 2017.

T[homson] R., *Asolik*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, t. I, Oxford 1991.

The Chronicle of Matthew of Edessa, ed. A. E. Dostourian, New York 1993.

Thietmari Merseburgensis episcopi *Chronicon*, ed. R. Holtzmann, MGH NS IX, Berlin 1935.

Thurn I., *Einleitung*, [w:] *Ioannes Scylitzes Synopsis historion*, ed. I. Thurn, Berlin-Nowy Jork 1973.

Todt K.-P., *The Patriarchate of Constantinople and the Greek-Orthodox Patriarchates of the East*, [w:] *A Companion to the Patriarchate of Constantinople*, ed. Ch. Gastgeber et alii, Leiden-Boston 2021.

Treadgold W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997.

Treadgold W., *The Middle Byzantine Historians*, Basingstoke 2013.

Walker P.E., *The “Crusade” of John Tzimiskes in the Light of New Arabic Evidence*, „Byzantion” 1977, t. 47.

Wolińska T., *Paulicjanie w Bizancjum – uciekinierzy i przesiedleńcy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2021, t. 148, z. 2,

Wolińska T., *Sergius, the Paulician Leader, in the Account by Peter of Sicily*, „Studia Ceranea” 2019, t. 9.

Zieman D., *Samuil and the West*, [w:] *Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура. Международна конференция, София 6-8 окт. 2014 г.*, съст. В. Гюзелев, Г. Николов, София 2015.

Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, ed. E.T. Tzolakes, Thessalonique 1968.

Балакин В.Д., *Творцы Священной Римской империи*, Москва 2004.

Бардола К.Ю., «Право возврата владений» как основа территориальных претензий Византии в VI-XII вв., „Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник” 2015, вып. 13.

Бартикян Р., *Движение тондракитов в Византии*, „Историко-Филологический Журнал” 1980, № 9 (58).

Божилев И., *Българският апокалипсис: 976-1018 г.*, [w:] *История на България в три тома*, т. I: *История на средновековна България VII-XIV век*, ред. И. Божилев, В. Гюзелев, София 1999, с. 314.

Бондач А.Г., *К вопросу о биографии византийского правоведа-интеллектуала Иоанна Зонары*, „Вестник Тюменского Государственного Университета” 2009, № 7.

Данчева-Василева А., *Арменското присъствие в Пловдив през Средновековието (VIII-XIII в.)*, „Исторически преглед” 1999, т. 55, № 5-6.

Данчева-Василева А., *Пловдив (Филипопол) в пределите на средновековната българска държава (IX в.-първата половина на XIII в.)*, „Исторически преглед” 1996, т. 52, № 1.

Джурас В., *Павликианство и тондракитство: к истории двух ересей*, [w:] *Богословский сборник Православного Свято-Тихоновского богословского института*, ред. протоиерей В. Воробьев, вып. VII, Москва 2001.

Иоаннисян А.Г., *Движение тондракитов в Армении (IX-XI вв.)*, „Вопросы Истории” 1954, № 10.

Крсмановић Б., Целебиџић Д., *Јован Цимискије и Никифор II Фока: позадина и мотиви једног убиства с предумишљајем*, „Зборник радова Византолошког института” 2010, т. 47.

Петров П.Хр., *Восстание Петра и Бояна в 976 г. и борьба комитопулов с Византией*, „Byzantinobulgarica” 1962, т. I.

Пириватрич С., *Самуилова држава*, Београд 1997.

Черноглазов Д.А., *Хроника Иоанна Зонары и её источники (IX-XI века)*, „Византийский Временник” 2004, т. 63 (88).

Юзбашян К.Н., *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия (IX-XI вв.)*, Москва 1988.

Юзбашян К.Н., *Тондракитское движение в Армении и павликиане*, „Известия АН Армянской ССР. Общественные науки” 1956, вып. 9.